

הקדמה והזמנה לקריאה

מנחם קלנר¹

הורתו של הספר שלפנינו בעבודת דוקטור מעולה באוניברסיטת חיפה, ומאז העבודה שוכללה ונערכה מחדש. הכותב, הרב ד"ר יוחאי מקבילי, הוא בעיני מתלמידי הרמב"ם החשובים והמשפיעים של דורנו. ספרו החדש מצטרף למהדורות רבות של משנה תורה בעריכתו ובביאורו, ולמהדורה פורצת הדרך מורה הנבוכים לרמב"ם (בשלושה כרכים), המוערכות על ידי רבים וחשובים. ספרו הנוכחי של מקבילי חשוב בעיני מסיבות רבות, כאן אפרט ארבע מהן. אבל לפני כן ציטוט הבכורה ינתן לרמב"ם:

הרמב"ם בעצמו מפרט שדיני הטהרה והטומאה הם יוצאי דופן במורכבותם וזקוקים לעריכה שיטתית. הוא מבליט עניין זה בפתיחת פירושו לסדר טהרות במשנה (בתרגומו של הרב קאפח):

ידוע שכבר קדמו לנו בחמשה סדרים אלה אשר קדם ביאורם כללים רבים מן הטומאות והטהרות, ובפרט במסכת עדויות. וכל מה שנאמר מהם – בכל מקום שנאמר – הובא שלא במקומו לעניין מסוים, וכל יסודותיהן ותולדותיהן אינן אלא בסדר זה. ולפיכך לא אציין בסדר זה על מה שכבר נתבאר בסדר שקדם מעניין טומאה או טהרה, אלא אשים את הדברים בעניין זה עומדים בפני עצמם, בלתי זקוקים לסדר אחר. ואני אקדים כאן הקדמות שיהו מפתח לכל מה שיכלול סדר זה...

ומיד הרמב"ם ניגש לנתח בשיטתיות את מצוות טהרה וטומאה:

אחר שאומר שכל טומאה מן הטומאות האמורות בתורה מוצא ומשענם על מין ממיני בעלי החיים דוקא, זולת הצרעת שהיא מטמאה הבגדים והקירות בלי שיהא האדם מוצאה, כמו שמפורש בתורה. ושאי

1 * פרופ' מנחם קלנר הוא מומחה בעל שם עולמי להגות יהודית בימי הביניים ולהגותו של הרמב"ם בפרט. פרופסור אמריטוס למחשבת ישראל באוניברסיטת חיפה וראש התכנית הבינתחומית בפילוסופיה ובהגות יהודית במרכז האקדמי שלם. פרסם ספרים ומאמרים רבים.

בכל מיני בעלי החיים המתמא כשהוא חי או מתמא כשהוא חי זולת האדם לבדו, אבל שאר מיני בעלי החיים כולם טהורים בעודם חיים אינם מתמאים זולתם ולא מתמאים מזולתם, והאדם לבדו מתמא כשהוא חי ומתמא כשהוא חי, בטומאות שיבוא תיאורם.

הגות הבאה מכל רחבי ההלכה

כדי לעמוד על תפיסת הרמב"ם אין די בציטוט מפירושו המשנה. בשלב כתיבת הפירוש למשנה, אפשר כמובן להניח, שהרמב"ם עדיין לא הגה בעיני רוחו את ספר המצוות שלו, את משנה תורה שלו ואת מורה הנבוכים שלו. מכולם יש לגבש את עמדת הרמב"ם, וזאת התרומה הייחודית של ספרו של מקבילי: בחינת מצוות טהרה וטומאה בראי כל חיבוריו ההלכתיים המרכזיים של הרמב"ם. דרך אחרת לנסח זאת היא בכך שמקבילי מאפשר לתובנות מן ההלכה של הרמב"ם ומן הפילוסופיה ההלכתית שלו ללוות ולהדריך את ההבהרות שהוא מעניק למצוות טהרה וטומאה. כל זה בא לידי ביטוי בדברי מקבילי עצמו בספר שלפנינו. הבנה זו אינה חלה רק בכללים הגדולים של ההלכה, אלא אף בפרטי פרטיה:

אי אפשר להפריז בחשיבותה של ההלכה כמשקפת את חיי האומה... הרמב"ם ראה את ההלכה כמבע המעשי של התפיסות ההגותיות המופשטות. וזה לשונו: "ולמדת מדבריי שהדעות אינן מתקיימות אם אין יחד איתן מעשים המבססים אותן ומפרסמים אותן ומנציחים אותן בהמון העם" (מ"ג, בלא). חשיבותה של ההלכה כביטוי מזוקק של החכמה, באה גם בהקדמתו לפירוש המשנה בנוסחתו העל-זמנית [...]: 'אין לו להקב"ה בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה' ..

בפרק זה אמשיך במאמץ שנעשה בפרק הקודם, להוכיח את אופיין ההכרתי של הטומאה והטהרה, כפי שהוא משתקף בחלקים ההלכתיים המורכבים והמקיפים, תוך ניתוח כללי דיני הטומאה והטהרה והבאת דוגמאות רבות מפרטי הלכות המבטאות תפיסה מגובשת בדבר אופיין של הטומאה והטהרה. דיני הטומאה והטהרה מרוכזים במשנת הרמב"ם בסדר מופתי מלא, מוכרע ומובנה, בספר טהרה שבספר משנה תורה, מן הכלל אל הפרט, מן החמור אל הקל, וכמקובל בשיטת הרמב"ם במשנה תורה, מדובר בפסקי הלכה מוכרעים בלא דיון ומשא ומתן. למצוות יש טעם וכוונה, וההלכה מבטאת אותה דרך המעשים, לפיכך מבט מעמיק על המעשים יוכל לספק תובנות על הרעיון ויוכל

מושגים להשגת מטרות ערכיות

נעבור לדון בסיבה השנייה שהספר לפנינו חשוב. בפסקה קצרה במורה הנבוכים, הרמב"ם רומז למרכיב חשוב מאד בתפיסתו לגבי מצוות טהרה וטומאה. בחלק ג, פרק מז (פסקה 10) הוא כותב:

הרי התברר ש"טומאה" נאמרת באופן רב-משמעי, בשלוש משמעויות:
(א) היא נאמרת על מרי ועבירה על המצווה במעשה או בדעה;
(ב) ועל טינופים ולכלוכים: "טְמֵאָתָה בְּשׂוֹקֶיךָ" (איכה א, ט);
(ג) ועל אותם **עניינים דמיוניים**, כלומר מגע במשהו או משא של משהו או הימצאות תחת קורת גג אחת עם משהו. על מין זה האחרון אמרנו: "אין דברי תורה מקבלין טומאה".

העמדה המרומזת כאן לגבי מצוות טהרה וטומאה, במיוחד, ובכל מצוות התורה בכלל, היא שהן אינן משקפות מציאות אונטולוגית קודמת. להיפך, הן יוצרות מציאות חברתית חדשה. מצוות התורה הן כלים להשגת מטרות חברתיות וחינוכיות, ולא מעבר לזה. קיום המצוות הופך את המקיים לאדם טוב יותר, ואת קהילתו לחברה טובה יותר. אין לו השפעה כלשהי על היקום או על הקב"ה, חלילה.

הגדולה של ספרו של מקבילי היא הדרך המקיפה שבה הוא מדגים בפרוטרוט כיצד מצוות טומאה וטהרה מגיעות למטרות דתיות אלו. הוא בונה את הדיון בצורה איטית, מדודה וזהירה, צו לצו וקו לקו, וכמו תרומותיו הקודמות למחקר תפיסת הרמב"ם, בצימוד נאמן למה שהרמב"ם כתב ופסק; ולא כמהלכם של אנשים רבים במהלך 800 השנים האחרונות, ש'ידעו' מראש את כוונותיו של הרמב"ם בדבריו. ספרו של יוחאי מקבילי לא מאפשר להכחיש עוד את תפיסתו האמתית של הרמב"ם את ההלכה, תפיסה שאינה דומה לתפיסה של רבי יהודה הלוי או של הקבלה או של החסידות, או תפיסתם של הרבה יהודים אורתודוקסים היום. בלשון המחקר, זו תפיסה נומינליסטית ולא ראליסטית, מוסדית ולא אונטולוגית.

ראו למשל "פרק 3: הפילוסופיה המשתקפת בהלכות שבספר טהרה", בנושא "חלות דיני טומאה וטהרה – פרטים", ובדוגמה ז: "דם מן הרחם" הבא אחר דבריו של הרמב"ם אודות אופיו של דם המחזור:

לא התופעה הפיזיולוגית קובעת את דיני הטהרה והטומאה, אלא ההלכה התלויה בזמן. כלומר התופעה הפיזיולוגית, יציאת דם מן

הרחם, שנתפסה כשווה מבחינה רפואית ביולדת ובנידה ובזבה, עשויה לקבל התייחסות הלכתית אחרת בזמנים שונים [...] משמעות הדברים מרחיקת לכת. מן התורה, מותר לאדם להתקרב לאשתו, לגעת בה, ואף לקיים יחסי אישות עמה, גם אם ראתה דם. ולא הדם מטמא, אלא קביעתה של התורה. כך הוא הדין ביולדת זכר, ב- 33 יום שאחרי שבעת הימים שלאחר הלידה, או ביולדת נקבה, ב- 66 הימים שאחרי השבועיים, שמן התורה היא מותרת ביחסי אישות עם בעלה, אף על פי שדם שוות ממנה, והוא מכונה "דם טוהר". אמנם רק בתום הימים הללו, מותר לה להיכנס למקדש, אך מן התורה אין עליה שום הגבלה בעניינים שבינה לבין בעלה [...] הלכה זו מבססת את העובדה שאף על פי שיש קשר בין תופעת המחזור החודשי לבין הקביעה ההלכתית של זמני הנידה, אין תלות ביניהם. נמצאנו למדים שהקביעה שהאישה בגדר נידה אינה משום גועל דם הנידות. (עמ' 73)

מחקר ההלכה של חז"ל – בסיס לרמב"ם

מובאה זו מביאה אותנו לתרומתו החשובה השלישית בספר. חוקרי חז"ל כיום עוסקים בדיון מרכזי בשאלה האם חז"ל החזיקו בדעות נומינליסטיות לגבי טבען של המצוות, או שכולם היו ריאליסטים. מקבילי מוכיח מעבר לכל ספק אפשרי שהרמב"ם החזיק בתפיסה נומינליסטית של המצוות. בהנחה שהרמב"ם הביין את חז"ל בצורה לא פחות טובה מחוקרים בני ימינו, תפסתו את המצוות ככלים חברתיים ומוסריים, מחזקת את התפיסה שבין החכמים היו כאלו שהבינו את המצוות בצורה דומה.

הדבר עולה מכל ההלכות, אבל אבחר כאן דוגמה מן הספר המצביעה על כך שמעל כל ההלכות שאפשר לראות כריאליות, עיצבו חכמים מעטפה נומינליסטית החודרת לחומרת ההלכות ומעצבת אותם מחדש. הדוגמה לקוחה מתוך המפגש השנתי של יהודים רבים בעלייה לרגל, שבו נפתח עולם הטהרה לכול.

הטומאה מגדירה את המרחב של עמי הארץ, שראוי להתרחק מהם; והטהרה את מרחבם של החברים והפרושים. מצד שני, אחת לכמה זמן, הטהרה הגדירה את מרחב המשותף, ואפשרה לקיים מפגש חגיגי של כולם יחד במקדש. הכינוי שזכו לו החכמים החברים נעשה נחלת הכלל בחגים... בכל השנה, מעטים היו "חברים" [=מקפידים על טהרה], ואילו בחגים, ורק בחגים, היו "כל ישראל חברים".

חכמים עיצבו את המציאות הפיזית במפגש כל חלקי העם ברגל, בהר הבית, בירושלים, כמציאות המעלה את כל הקהל לדרגת "חברים". זהו נומינליזם מובהק, ובלשון הרמב"ם: "כטהרה היא חשובה". ברגל נאסרו הסמנים המבדילים, שתוקפם פג מחוץ למסגרת זמן הרגל באופן נומינליסטי לגמרי. אבל כל זמן הרגל, נעשו המקדש וירושלים מקום מפגש שבו אין הבחנה בין המעמדות. הבה נדמיין ש"חבר" מזמין עם הארץ לאכול איתו קורבן ופותח לו בקבוק יין, כשברגיל מגעו של עם הארץ מטמא את בקבוק היין, אבל בזמן הרגל יכולים החבר ועם הארץ לאכול את המאכל הקדוש ביותר ולשתות יחד יין, כרעים השמחים זה בזה. אם נותר יין בבקבוק, מיד במוצאי החג, כבמטה קסם, הוא נחשב טמא, מפני שעם הארץ נגע בו בחג! החג הוא מין בועה חברתית מלכדת ומטשטשת מחוץ לכללי חלוקת החברה, המתנפצת מיד בתום החג. לא מפני שלפתע עמי הארץ שלטו בהלכות המורכבות והקפידו על אי הסחת הדעת, אלא מפני ההזדמנות, הכוונה והרצון להיות יחד כולם במקדש בטהרה. (עמ' 129).

היש נומינליזם גדול מזה?

טומאה הלכתית – תגובת נגד לפרשנות פולחנית אלילית

לאחר ניתוחו את תפיסת הרמב"ם מתוך כתביו, פונה מקבילי לחקור את בחירת מקורות הטומאה, בהשראה תפיסת הרמב"ם, אבל לא ישירות מתוך כתביו. במחשבה מקורית ומפתיעה, תוך ביקורת עצמית ויושרה אינטלקטואלית, הוא בוחן כיוון חדש. עד כה למדנו שמושגי הטומאה וטהרה היהודיים הם נומינליסטיים, וחלים רק במקדש, שהוא אמצעי ציבורי-טקסי לקרבת ה'. מקבילי טוען שאם נצרף לזה את דעתו של הרמב"ם שמאבקה העיקרי של התורה הוא כנגד תפיסות פאגניות המאיימות על הקשר בין האדם לה', ואם הלכות טומאה וטהרה נוגעות במושאים קרובים גם בעולם האלילי, נוכל להציע שהטומאה ההלכתית החלה על מוות, הפרשות מיניות ומחלת הצרעת, מצביעה על יחס שלילי לשגיאות תיאולוגיות המגיעות לפולחני מוות ופוריות במקדשים האליליים, ומחשבת כפירה למול סבל אנושי. אם כן, הטומאה ההלכתית נלחמת נגד הטומאה האלילית בכליה שלה. הדברים באים לידי ביטוי ברור בפרק ז:

עכשיו כבר ניתן לנסח את הדברים בבהירות רבה יותר: **משמעותה של הטומאה אינה תמרוז אוזרה להתרחק מן המוות הפיזי, אלא תמרוז**

אזהרה שהמחשבה על המוות עלולה להיות מסוכנת לקרבת ה'

שמחשבה שגויה על המוות, במעשים מסוימים עם המתים, היא דרך ידועה ובטוחה להתרחק מן ה'; וכן הטומאות המיניות היא התרחקות מן המחשבה שאפשר להתקרב אל ה' דרך המיניות. כל אלו, אף על פי שהם דברים טבעיים והכרחיים לחיים, ולפעמים אפילו מצויים בהם, מורחקים מדרך הקרבה אל ה'. הם מורחקים מן המקדש, אף על פי שהם מותרים ואף מצווה בחיי היום-יום. הטומאות לא נבחרו שרירותית. הן מתייחסות לתפיסות שגויות, "שנואות" על ידי ה'. [...]

החלת הטומאה על תופעות ומעשים מסוימים, אף על פי שהם מעשים מותרים – כגון קבורת המת, יחסי אישות בין איש לאשתו, הופעת מחלות עור מסוימת וכדומה – הם בגדר תמרוז אזהרה שתופעות אלו מועדות לסכנת ריחוק מה', והם שימשו בפולחנים ובישיח כפירה בתרבויות שמסביב... החלת הטומאה... העבירה מסר רב-ערך של זהירות לנוכח מציאות לא מובנת העלולה להגיע לשגיאות תיאולוגיות

חמורות המונעים את האדם מלהתקרב אל ה'. (עמודים 182, 209)

לסיכום, ספרים ומאמרים – אקדמיים ותורניים – נכתבים על הרמב"ם ללא הפסקה. אני עצמי אשמ בפרסום חלק הם. לדעתי, ולעומת חלק גדול מהפרסומים האלו, הרמב"ם עצמו היה מוכן לסמוך את ידיו על ספר זה, ספר שפונה לקהל רבני ואקדמי גם יחד, בדיוק כמו הרמב"ם עצמו.